

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН УУЛУТТУК ИЛИМДЕР АКАДЕМИЯСЫ ТАРЫХ
ЖАНА МАДАНИЙ МУРАСТАР ИНСТИТУТУ**

ЖУСУПА БАЛАСАГЫН атындагы КЫРГЫЗ УЛУТТУК УНИВЕРСИТЕТИ

Д.07.09.390 диссертациялык кеңеши

Кол жазма укугунда

УДК 497/498

УРАИМОВ Шайдилла

**САНЖЫРАНЫН КЫРГЫЗ ТАРЫХЫН
ИЗИЛДӨӨДӨГҮ ЭЭЛЕГЕН ОРДУ**

Адистиги: 07.00.07 – этнография, этнология жана антропология

**Тарых илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын
изденип алууга жазылган диссертациянын
АВТОРЕФЕРАТЫ**

Бишкек - 2015

Диссертациялык иш Баткен мамлекеттик универистетинин алдындагы Кызыл-Кыя гуманитардык-педагогикалык институтунун тарых жана социалдык иштер кафедрасында аткарылды

Илимий жетекчиси: тарых илимдеринин доктору, профессор
Чотонов У.

Официальные оппоненты: тарых илимдеринин доктору, профессор
Жуманалиев А.
тарых илимдеринин доктору, профессор
Жунушалиев Ж.Ж.

Ведущее учреждение: Жалал-Абад мамлекеттик
университетинин жалпы тарых
кафедрасы

Диссертация 2015-ж. “___” _____ саат ____ КР Улуттук илимдер академиясынын Тарых жана маданий мурастар институтунун жана Ж.Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинин алдындагы тарых илимдеринин доктору (кандидаты) окумуштуулук даражасын изденип алууга жазылган диссертацияларды коргоо боюнча ведомстволор аралык **Д.07.09.390** диссертациялык жыйынында корголот.

Дареги: 720071, Бишкек ш., Чүй проспекти, 265-а.

Диссертация менен Кыргыз Республикасынын Улуттук Илимдер академиясынын борбордук илимий китепканасынан таанышууга болот.

Дареги: 720071, Бишкек ш., Чүй проспекти, 265-а.

Автореферат 2015-ж. “___” _____ жөнөтүлдү.

**Диссертациялык кеңештин окумуштуу
катчысы, тарых илимдеринин доктору,
профессор:**

Батырбаева Ш.Д.

ИШТИН ЖАЛПЫ МҮНӨЗДӨМӨСҮ

Изилдөөнүн актуалдуулугу. Кыргызстан эгемендүүлүккө ээ болгон мезгилден тартып көчмөн элдердин тарыхын, этникалык процесстерди, коомдоштуктардын, алардын ичинде Тянь-Шандагы жаңы кыргыз этносунун калыптанышын изилдөө тарых илиминин актуалдуу маселелеринен болуп калды.

Акыркы мезгилде биздин өлкөдө санжырага – генеалогиялык уламыштарга болгон кызыгуу күч ала баштады. Бул көрүнүш кокустан эле болгон жок, ал коомдогу татаал көрүнүштөр менен шартталып, тарых илимин ж.б. жагдайларды кайрадан карап чыгуу зарылдыгы менен түшүндүрүлөт. Мурун жабык болгон архивдик материалдар эми ачыкка чыкты. Тарыхый процесстеги инсандардын ишмердигине жана айрым уруулардын ролуна окумуштуулардын кызыгуусу күчөдү. Булардын баары генеалогиялык изилдөөлөрдү жалпы республиканын деңгээлинде да, айрым бир аймактын чегинде да изилдөөлөрдү кеңейтүү зарылдыгын пайда кылууда.

Биздин башкы милдет – уруулардын тарыхы менен таанышуу аркылуу кайрадан өзүбүздү аңдоо менен ата-бабаларыбыздын баалуулуктарына кайтуу. Уруулардын, улуттардын ролун түшүнүүдөгү кетирген каталыктарды изилдеп, жоготулган баалуулуктарды аныкташыбыз керек.

Санжыра – бул дүйнөнү таанып билүүнүн өзгөчө формасы, андан адамдар уруусунун тарыхын билүү аркылуу өздөрүнүн тарыхын жакшы түшүнө алат, мындан сырткары маданий жана түрдүү доорлордогу элдик төл салттарды өздөштүрүшөт. Генеалогиялык изилдөөлөрдүн негизинде генетикалык изилдөөлөр жүргүзүлүп, генотиптер аныкталат. Аны менен тигил же бул инсанга тиешелүү мүнөздөр кимден өткөнү, чыгармачылыктын же таланттын пайда болушу жана ген аркылуу аныкталышы изилденет.

Азыркы учурда генеалогиялык изилдөөлөр бардык багыттарда кеңири кулач жайды. Ал атайын изилдөөдөн массалык изилдөөгө чейин жүрүп, коомдук аң-сезимде илимди жана билимди гумандаштыруу, руханий жана маданий кайра жаралуу, өткөндүн социалдык эсин кайрадан карап чыгуу менен байланышкан. Ушул айтылгандар теманын актуалдуулугун аныктайт.

Диссертациянын темасынын ири илимий программалар (долбоорлор) жана негизги илимий – изилдөө иштер менен байланышы. Изилдөөнүн темасы БатМУнун, БатМУ КГПИнин тарых жана кыргыз адабияты кафедраларынын илимий-изилдөө иштеринин пландары менен, тыгыз байланышкан жана КР УИАсынын Тарых жана маданий мурастар институтунун илимий изилдөө багыты менен үндөшөт.

Проблеманын изилденүү деңгээли. Октябрь социалисттик революциясына чейинки көптөгөн орус окумуштууларынын изилдөөлөрүндө кыргыздардын этнографиясы, археологиясы, тарыхы жана маданияты Орто Азиянын башка элдеринин тарыхый турмушу менен (т.а. казактар менен) тыгыз байланышта каралган.

Кыргыз санжыралары (генеалогиялык уламыштар) кийинки мезгилдерге чейин тарыхый изилдөөлөрдүн объектисине тартылган эмес. Көпчүлүк окумуштуулар аны жомок катары эсептешип, андан фактыларды жана илимий

далилдерди издешкен. Кийинчерээк бул туура эмес түшүнүк четке кагылып, санжыра тигил же бул жазуусу жок элдердин тарыхын изилдөөдө негизги тарыхый булак катары кызмат кылары белгилүү болду.

XIX к. 2-жарымы – XX к. башы чендери кыргыз санжырасын жазуу түрүндө элге жеткирүүнүн башталыш мезгили болуп калды. Кыргыз санжырасынын жазуу-библиографиялык формага өтүүсү Сейф ад-Дин-Аксыкенти, Осмонаалы Сыдык уулу, Ч.Валиханов сыяктуу окумуштуулардын эбегейсиз чоң чыгармачылык ишмердүүлүгү менен тыгыз байланышкан. Бул инсандардын санжыраны жазуу түрүнө которуусу кыргыз санжырасынын илимий маанисин арттырды.

Кыргыз элинин маданий жана руханий жактан баалуу болуп саналган генеалогиялык уламыштарын орус тилине В.В.Радлов, Г.С.Загряжский, П.П.Семенов-Тянь-Шанский, Н.А.Аристов, Н.Гродеков, Ч.Валиханов ж.б. окумуштуулар которушкан. Жалпысынан, Ч.Ч.Валихановдун кыргыз элинин уруулук түзүлүшү боюнча санжыра маалыматтары ушул күнгө чейин өзүнүн таасирин жогото элек [1.37].

С.М.Абрамзондун [1.18, 19, 20] эмгегинде санжыра илимий жактан изилденип чыккан. Анда кыргыз элинин келип чыгышында санжыранын баалуу тарыхый булак катары пайдаланышы айтылат. Биздин изилдөөдө араб, перс, түрк жана кыргыз тилдеринде жазылган нарративдик булактардан И.Бичурин [1.32], В.В.Бартольд [1.25], О.К.Караев [1.69, 1.72], Г.П.Супруненко [1.146] сыяктуу изилдөөчүлөрдүн эмгектери пайдаланылды.

Андан сырткары, советтик жана ата мекендик тарыхчы-окумуштуулардын көчмөн элдердин тарыхына байланышкан эмгектери жалпыланып, иликтөөгө алынды. Мында В.В.Бартольд [1.25], Л.Н.Гумилев [1.52], А.Н.Бернштам [1.48], С.М.Абрамзон [1.16], С.Г.Кляшторный [1.63], Л.П.Потапов [1.133], О.К.Караев [1.72], В.Я.Бутанаев [1.44, 1.45], С.А.Аттокуров [1.13], Э.Ж.Маанаев [1.96], К.И.Петров [1.126], Б.Е.Кумекоев [1.90], Т.К.Чороев [1.150], М.Ч.Кожобеков [1.82], О.К.Каратаев [1.74] ж.б. окумуштуулардын изилдөөлөрүн атоого болот.

Т.А.Акеревдун [1.21] жакында эле жарык көргөн монографиясында да элдик уламыштардын негизинде кыргыз этносунун келип чыгышы жана калыптануусу боюнча проблема кеңири чагылдырылган. А.А.Бекбалаевдин эмгеги да зор кызыгууну туудурат, анын пикири боюнча гунндар жана кыргыздар бир эле эл болуп эсептелет. Изилдөөчү Нурбек Турандын [1.121, 122, 123, 124, 125] эмгектеринде тейит, накай, төөлөс, кесек ж.б. кыргыз урууларынын келип чыгышы жөнүндө бир топ кызыктуу иликтөөлөр келтирилген.

Изилдөө объектиси – санжыранын негизинде кыргыз элинин келип чыгышын аныктоо.

Изилдөө предметин уламыштардагы, санжыралардагы жана кыргыз фольклордук чыгармалардагы кыргыздардын генеалогиясына байланыштуу тексттер түзөт.

Изилдөөнүн максаты - санжыраны, мындан тышкары, кыргыз элинин элдик оозеки чыгармачылыгын кыргыз элинин этникалык тарыхын окуп үйрөнүүдө булак катары изилдөө болуп эсептелет.

Изилдөө максатына ылайык төмөнкүдөй **милдеттер** коюлган:

- көчмөн элдердин генеалогиялык уламыштарынын өзгөчөлүктөрүн ачып берүү;

- кыргыз элинин оозеки чыгармачылыгынын тарых илиминдеги ролун изилдөө;
- санжыранын жана башка оозеки чыгармалардын маңызын ачып берүү;
- санжыранын материалдарынын негизинде кыргыз элинин келип чыгышын жана уруулук түзүлүшүн аныктоо.

Изилдөөнүн методологиялык негизин тарыхыйлуулук принциби, жалпы адамзаттык жана улуттук баалуулуктардын бирдимдиги, андан сырткары тарыхый процесстерди изилдөөдөгү диалектикалык багыт түзөт.

Изилдөөнүн булактык базасы. Санжыра кыргыз элинин келип чыгышы, анын калыптануу өзгөчөлүктөрү, кыргыздардын уруулук түзүлүшүнүн өнүгүшү боюнча негизги булак катары эсептелинет. Анда уруулардын, уруктардын, топтордун, уруу башчылардын жана кыргыз элинин легендарлуу инсандары боюнча оозеки жана жазуу түрүндөгү маалыматтар камтылган.

Ошондой эле, изилдөөдө С.Аттокуров, Эсенкан Төрөкан уулунун эмгектери, мындан сырткары 1953–1954-жылдардагы Түштүк кыргыз этнографиялык жана картографиялык экспедициялык отряддардын материалдары, изилдөөчү Я.Р.Винников тарабынан жалпыланып жазылган эмгектер колдонулду [1.13, 39, 56.].

Легендалык маалыматтар, өзгөчө, хронологиялык жактан алгачкылары түз түрдө кабыл алынат. Мындай маалыматтарды булак катары пайдалануу өтө кыйын, анткени аларда зарыл болгон илимий түшүндүрмө берүүчү аппарат жана комментарийлер жок. Азыркы санжыралардын көпчүлүк бөлүгү тарыхый жактан баалуулукка ээ эмес, анткени аларда тигил же бул уруулардын өкүлдөрүнүн атын чыгаруу максаты гана коюлууда. Мындай өңүттөн алып караганда ар бир уруу өзүнүн жеке лидерлерин жогору коюп, аларды тарыхый жактан «мыйзамдаштырып», азыркы кыргыз коомунда жогорку, формалдуу эмес статусту алууга аракет жасашууда. Бул эмгектердин теориялык негизи болуп тарыхка карата архаикалык көз караш эсептелет, алар тарых үй-бүлөлүк байланыштардын категориясында түшүндүрүлөт.

Бирок ошол эле мезгилде жогоруда айтылган эмгектер менен катар илимий негизде изилдөөлөр жазылып, алар комментарийлер жана башка булактарды пайдалануу менен коштолууда.

Изилдөөнүн илимий жаңылыгы:

- бул эмгек санжыранын материалдарын комплекстүү изилдеген алгачкы изилдөө болуп эсептелип, анда кыргыз элинин этникалык тарыхын изилдөөдө санжыранын тарыхый булак катары пайдалануусунун өзгөчөлүгү ачылып берилди;
- көчмөн элдердеги санжыра таркаган аймактар жана алардын өзгөчөлүгү ачып көрсөтүлдү;
- санжыранын мазмундук маңызы аныкталып берилди;
- санжыранын материалдарынын негизинде кыргыз элинин келип чыгышы жана уруулук курамы тууралуу маалыматтарга айрым тактоолор киргизилди.

Диссертациянын теориялык жана практикалык маанилүүлүгү анын замандын талабына жооп бергендиги менен түшүндүрүлөт. Бул эмгек кыргыз элинин генеалогиялык уламышы болгон санжыра жөнүндө илимий көз карашты кеңейтүүгө жана тереңдетүүгө шарт түзөт.

Изилдөөдөн алынган жыйынтыктар көчмөн этностордун ортосундагы этногенетикалык жана этномаданий тыгыз байланыштарды жана фактыларды ачып берет, көчмөн элдер менен отурукташкан элдердин ортосундагы айырмачылыктарды аныктоого, алардын тигил же бул этностун, мамлекеттин жана коомдун тарыхына, маданиятына болгон катышуусунун деңгээлин аныктоого шарт түзөт. Ошондой эле, кыргыздардын жана Борбордук Азиядагы башка көчмөн социумдардын тарыхынын жана маданиятынын жаңы барактарын жаратууга көмөк көргөзөт.

Негизги жоболор, фактылык маалыматтар жана жыйынтыктар Ата мекен тарыхы боюнча жалпылоочу илимий-теориялык эмгектерди жазууда, окуу-педагогикалык процессте колдонулушу мүмкүн.

Коргоого коюлуучу негизги жоболор:

- Элдик оозеки чыгармалар кыргыз элинин калыптанышынын, анын маданиятынын жана турмуш-тиричилигинин көп жактарын камтып, бирок фольклордо түздөн-түз тарыхтын өзү эмес, элдин тарых жөнүндө түшүнүгү чагылдырылат. Бул жагдай элдин тарыхын изилдөөдө оозеки чыгармаларды материал катары пайдаланууда белгилүү бир деңгээлде кыйынчылыкты пайда кыла тургандыгы.
- Санжыраны (генеалогиялык уламыш) түзүү көптөгөн көчмөн элдердин басымдуу бөлүгүнө тиешелүү жана ал байыркы доорго барып такалат. Санжыра кыргыз элинин келип чыгышы, тарыхы, аймактык жайгашуусу жана анын курамына кирген түрдүү этникалык компоненттердин маданияты жөнүндөгү баалуу маалыматтарды өз ичине алган уникалдуу булак экендиги.
- Башка элдик үрп-адаттар сыяктуу эле санжыра да салттык коомдордо институционалдык мааниге ээ болгондугу; баарыдан мурда ал жашап жаткан элдердин коомунун түзүлүшүн, алардын социалдык өз ара байланыштарынын системасын түшүндүрө тургандыгы; негизинен, ал көчмөн коомдун бүт турмушун соционормативдик жөнгө салуучу күч болуп саналары.
- Санжырада кыргыз урууларынын тарыхы белгилүү бир деңгээлде көркөм түрдө чагылдырылат. Көптөгөн генеалогиялык уламыштарда документалдуулук - көркөмдүк менен, фактылар - ойдон чыгарылган материалдар менен айкалышат, андыктан ал тарыхый булактын өзгөчө түрү болуп саналары жана аны түшүндүрүүдө ага шайкеш келүүчү ыкмаларды колдонуу зарылдыгы.

Эмгектин апробацияланышы. Диссертациянын темасы боюнча ата мекендик жана чет элдик басылмаларда жети макала жарык көргөн.

Эмгектин түзүлүшү. Диссертациялык иш киришүүдөн, эки главадан, корутундудан жана библиографиядан турат.

ИЗИЛДӨӨНҮН НЕГИЗГИ МАЗМУНУ

Киришүүдө теманын актуалдуулугу тууралуу айтылып, диссертациянын максаты жана милдеттери, илимий жаңылыгы менен практикалык мааниси, коргоого алып чыгуучу негизги жоболору, изилдөөнүн натыйжаларынын апробацияланышы, изилдөөнүн натыйжаларын жарыяланган эмгектер аркылуу чагылдыруунун толуктугу көрсөтүлгөн.

Биринчи глава «Элдик оозеки чыгармачылык тарыхый изилдөөлөрдүн булагы катары» деп аталып, мында элдик оозеки чыгармачылыктын тарыхты окуп-үйрөнүүдөгү орду иликтенет, ошондой эле санжыранын келип чыгышы жана анын кыргыз элинин турмушундагы ролу изилденет.

Кыргыз элинин тарыхы дүйнөлүк тарыхтын маанилүү бөлүгү болуп саналат, ошондуктан аны окуп-үйрөнүү жаштардын тарыхый аң сезимин калыптандырууда өзгөчө орунду ээлейт.

Элдик оозеки чыгармачылык же фольклор – элдин руханий тарыхынын негизин түзөт, ал өз мезгилинде коомдогу жүрүп турган окуялар менен тең өнүккөн. Эгерде тарых коомдо болуп жаткан окуялардын тизмегин факты аркылуу чагылдырса, ал эми фольклордо бул окуяларды элдин көркөм түрдө кабылдоосу берилет. Тагыраак айтканда, фольклор реалдуулукту өзүнүн алкагында калыптанган образдар жана архетиптер аркылуу чагылдырат. Ошентип, тарых фольклор аркылуу түшүндүрүлүп олтурат. Тарыхтын ар бир мезгилинде өзүнүн фольклору болгон жана фольклордун тарых менен дал келүүсүн окумуштуулар четке кагышпайт.

Кыргыздардын бай оозеки поэтикалык чыгармачылыгы аларды Борбордук Азиядагы тектеш элдерден айырмаланып турат. Алардын эң алгачкылары мал чарбачылык, аскердик көчмөн турмуш менен байланышкан. Чыгармачылыктын бул жанрынын негизинде кыргыз фольклорунда өзгөчө багыт - адеп-ахлак ырлары жана поэмалар пайда болгон. Алар элдеги ыр түрүндөгү макалдардан жана кыраатталган афоризмдерден турат. Мындай поэмалардын санат мисалына насыят дидактикалык чыгармаларды киргизүүгө болот.

Эпикалык аң-сезимдин калыптанышында мифтер генезис катары эсептелинип, алар менен эпостордун ортосунда маданий-тарыхый учук улоочулук бар. Эпостор дайыма өзүнө мифтин өзгөчө жактарын ала жүрөт. Аларда элдин кеңири катмарынын психологиясы камтылат. Эпостордо элдик психологиянын улуттук өзгөчөлүктөрү эле эмес, жалпы адамзаттык рухий баалуулуктар бар. Мисалы, Манас, Курманбек ж.б. баатырлар аркылуу кыргыз эли дайыма жогору бааланып келинген каармандык, туруктуулук, коркпостук, акылдуулук, эмгекти сүйүү, чынчылдык, патриоттуулук сыяктуу сапаттарды даназалашкан.

Кыргыз эпикалык чыгармаларынын ичинде кенже эпостук чыгармалар өзгөчө орунда турат. Бул чыгармалар уруулук абалды чагылдырып, мааниси боюнча ар бир уруунун өзүнчө эпостору болуп саналат. Мисалы, «Эр Табылды» чыгармасында Кара-Тоо, Ат-Башы жана Нарында көчүп жүрүшкөн катаган уруусунун баатыры жөнүндө баян айтылат. Ал эми «Саринжи Бөкөйдө» - мундуз, «Кожожашта» - кытай, «Жаңыл Мырзада» - нойгут урууларынын жашоосу, тарыхы, көчүп-конгон жерлери тууралуу окуялар чагылдырылган.

«Манас» - элдик чыгармачылыктын эң чоң баалуу байлыгы болуу менен адабий жактан гана эмес, тарыхый жактан да үлкөн мааниге ээ. Анткени андан кыргыз элинин саясий жана аскердик тарыхын, бай этнографиялык булактарды учуратабыз. Ч.Валихановдун пикиринде, «Манас» эпосу кыргыз элинин бүт мифтерин, жомокторун, уламыштарын өзүнө камтыган, аны баатыр Манас аркылуу туюнткан энциклопедиялык топтом болуп саналат. В.В.Радлов кыргыз элинин эпикалык чыгармаларын изилдеген биринчи окумуштуу катары «Манас» эпосу

элдин руханий турмушун жана анын адеп-ахлагын, аскердик жортуулдарын, оюндарын, той-тамашаларын ж.б. баяндарын белгилеген.

«Манас» эпосундагы баатырлардын аттарын кыргыз этнонимикасы менен салыштыруудан көрүнгөндөй, кээ бир этнонимдер эпостун негизги каармандары менен дал келет. Демек, эпостогу каармандар чынында эле тарыхый инсандар. Чыгармадагы баатырлар уруулардын, уруктардын жетекчилери болушкан. Эпос тарыхый окуяларды гана баяндабастан түрдүү доорлордо жашашкан конкреттүү тарыхый инсандардын галереясы сыяктанып кетет. Бир нече баатырлардын тарыхы бир эпосто чогултулган деп тыянак чыгарса болот. Мисалы, Манас черик-саяк уруусунун, Чубак – чоро уруусунун, аскер башчыларынын бири Кошой солто уруусунун, Манастын таякеси Эштек солто уруусунун, Манаска союздаш хан Көкчө – баргы уруусунун, Манастын ата тарабынан эки бир туугандары Көкчө көз мундуз уруусунун жетекчилери болушкан.

«Манас» эпосунун бай этнографиялык булак катары эсептелиниши андагы түрдүү маалыматтардын элдик маданий мурас жөнүндөгү билимдерибизди байытышында турат. Кыргыздардын байыркы саясий тарыхын, хандардын, бийлердин жана баатырлардын ролдорун калыбына келтирүү, алардын коңшу элдер жана мамлекеттер менен болгон мамилелерине баа берүү ата мекендик окумуштуулардын алдындагы чоң милдет болуп саналат.

Отурукташкан цивилизациялардан айырмаланып көчмөн маданият талаада пайда болгон. Евразиянын көпчүлүк бөлүгүн талаа түзөт, талаа – бул түрк элдеринин жашаган жери. Көчмөн мал чарбачылык шартында бир мамлекеттүүлүктүн структуралык негизи катары урук турган. Ар бир адамдын мүлктүк жана социалдык абалы анын урук ичиндеги абалы менен аныкталган. Согуш учурларында ар бир урук белгилүү бир санда жоокер берген. Уруктун ичиндеги бүт иштерди уруктун башчысы чечкен. Чоң уруктар кичи уруктарга, уруктар өз кезегинде урук союздарына биригишкен. Мамлекет башчысы (каган же хан) мамлекетти башкаруу боюнча маселелерди уруулардын жана алардын союздарынын – бирикмелеринин жетекчилери менен чечкен. Бул структура жүздөгөн жылдар бою өзгөрүүсүз жашап келген. Уруусун билбеген киши коомдук турмуштун сыртында калган.

Казактар, кыргыздар, башкырлар, түркмөндөр ж.б. көчмөн мал-чарбачылык менен күн көргөн элдер генеалогиялык тарыхын – санжыраны түзүүдө бирдей окшоштуктарга ээ. Байыркы жана орто кылымдардын тарыхынын бул эстелиги, санжыра түрдүүчө аталат (шэжэрэ, тайра, тарих ж.б.), бирок алардын маңызы бирдей эле, башкача айтканда, тигил же бул уруунун санжырасына ошол этникалык топтун жашоосундагы эң бир белгилүү болгон окуяларды кошкон.

Санжыра – (араб тилинде шажарат – бутак, тармак; түрк тилдеринде шежере, чежере, сажара ж.б.) – элдин, уруунун түпкү теги, таралышы жөнүндөгү тарыхый маалыматтар. Санжыра кыргыз элинин басып өткөн тарыхый түшүнүктөрүнүн оозеки түрүндө айтылып келген жыйындысы, б.а., элдин оозеки тарыхый билими. Санжыра көптөгөн көчмөн элдерде, урууларда атадан балага, муундан муунга оозеки айтылып келингенине байланыштуу, анда фольклордук көркөмдөөлөр, күчөтүүлөр, өркүндөтүүлөр ж.б. көп кездешет. Бирок аларда толугу менен

фольклордук чыгармачылыктын негизиндеги тарыхый реалдуу өзөк орун алып, тарыхый окуялардын негизинде катмарланган.

Санжыра жөнүндө маалыматтарды камтыган эң алгачкы чыгармалардын ичинен Кашкардык Махмуддун «Дивани лугат ат-түрк» эмгегин атаса болот. Анда түрк элдеринин сөздөрү камтылган, ал эми санжыра сөзү сежиле деп огуз диалектисинде берилген. «Мен бул китепти жазууда акылдуу сөздөргө, сежилеге, макал-лакаптарга, поэмаларга жана эпосторго ж.б. адабий формадаларга таяндым деп жазган» – Кашкардык Махмуд (Сежиле сежле шежре түркмөндөрдө; шежиле, шежире – казактарда; шежере башкырларда; шажара татарларда; санжыра – кыргыздарда айтылат).

Ошентип, түрк элдеринде уруулук, генеалогиялык тарыхты жазуу же айтуу байыркы мезгилдерге барып такалат. Бул жөнүндө казактардын, кыргыздардын, башкырлардын, түркмөндөрдүн, ногойлордун оозеки санжырасы эле эмес, түрк элдеринин фольклорундагы мифологиялык, жарым мифологиялык эпостордун, тарыхтардын болушу тастыктайт. Мисалы «Урал батыр» (башкырларда), «Огуз наме» (түркмөндөрдө, азербайжандарда, түрктөрдө), «Манас» (кыргыздарда) ж.б. оозеки булактарда тигил же бул элдердин Генеалогиясы тарыхый же мифологиялык маалыматтар менен жабдылган.

Түрк элдериндеги санжыра алгач оозеки мүнөзгө ээ болгон. Бирок ооздон-оозго өтүп олтуруп ата-бабалардын келип чыгышы 30–40 муунду өзүнө камтып, алар баатырдык тарыхтарда, ата-бабалардын жасаган иштери жөнүндөгү уламыштарда сакталып калган. Кийинчерээк, санжыранын жазма варианты пайда болгон. Түрк санжыраларынын эң байыркысы катары эсептелинген жазма версиясы «Жами-ат-таварих» – «Тарыхтардын жыйындысы» деп аталып, XIV кылымда жашаган, орто кылымдык мусулман тарыхчы Фазлаллах Рашид-ад Динге тиешелүү болгон. Жыйнакта түрк элдеринин тарыхы генеалогиялык маалыматтар менен берилет.

Көчмөн коомчулукта тарыхтын маанисин жана ордун түшүнүү башка цивилизациялардан жана элдерден айырмаланып турат. Мисалы, христиан дүйнөсүндө тарыхый маалыматты чогултуу системасында негизги принцип катары тарыхый мезгил категориясы турса, ал эми көчмөндөрдө ал тарыхый инсан категориясы менен алмашылган. Санжыранын өзөктүк мааниси тарыхты жана тарыхый окуяларды инсандаштыруу болуп саналат. Тарыхый убакыт категориясы тарыхый мейкиндиктен кийинки үчүнчү орунга жылдырылат да, биринчи планга тарыхый инсандын ишмердүүлүгү коюлат. Тарыхый убакытты эсептөө Генеалогиялык муундар жана тарыхтагы белгилүү бир окуялардын негизинде ишке ашырылат. Анткени бул космогониялык ой жүгүртүү менен байланышкан, анда жыйырма жылдык жыл эсептөө системасы шартталган.

Ошентип, генеалогиялаштырылган тарыхый системанын чордонунда тарыхый инсан туруп, ал тарыхый доорлорду жана окуяларды өзүнө камтыйт. Мисалы, XVIII–XIX кылымдардын тарыхы боюнча кыргыз тарыхчылары Атаке баатыр, Ормон хан, Шабдан баатыр ж.б. көрүнүктүү инсандардын тарыхый цикли аркылуу чагылдырышат.

Окумуштуу В.Юдиндин изилдөөсү чоң кызыгууну туудурат. Аалым: талаа тарыхнаамесинин белгилүү оозеки булактарын текшерүү көргөзгөндөй, алар

тарыхтын так фактылары менен дал келет, талаа тарыхнаамесинин булактары туура маалыматтарды берет, алардагы көпчүлүк окуялар, инсандар, чынында эле, тарыхый мүнөзгө ээ. Ошондуктан булардын баары тарыхнаамедеги белгисиз окуялар жана инсандар жөнүндөгү чындык болуп саналат.

Тарыхый булактардын жана тарыхнааменин тарыхында кыргыз санжырасынын мааниси тууралуу бир топ окумуштуулар ойлорун бөлүшкөн, алардын арасынан, биринчи кезекте, П.И.Рычкова, А.И.Левшин, В.В.Радлов, Г.Н.Потанин, Ч.Ч.Валиханов, А.Н.Харузин, А.Н.Аристов ж.б. окумуштуулардын аттарын атай кетүү зарыл.

Санжыраны изилдөө менен өткөндөгү окуяларды тактоого, ошол доорду түшүнүүгө мүмкүндүк түзүлөт. Ал эми чыныгы автору так жазма булактар болсо өтө чоң илимий баалуулукка ээ. Бирок, бир эле мезгилде тарыхтагы белгилүү болгон фактылар жаңы варианты каралат, анда ошол маалымат берген адамдын дүйнө таанымы таңууланып, субъективдүүлүккө жол берилип калышы мүмкүн.

Уруулардын, уруктардын биримдигин, бекемдигин жана бүтүндүгүн сактап калуу зарылдыгы белгилүү бир генеалогиялык тарыхты – уламыштарды, идеалдуу уруулук схеманын (санжыранын) пайда болушуна алып келет жана ошол уруулук союздун сактап калышына идеологиялык жактан шарт түзүп, анын бөлүкчөлөрүнүн ортосундагы кээде өздөрүнүн келип чыгышы боюнча, кээде өтө эле алыс болгон уруулардын ортосундагы байланышты камсыз кылып турат. Бул схемага ылайык ар бир кыргыз элинин өкүлү өзүнүн уруусунун тегин билген. Ата-бабаларынын келип чыгышы эркек линиядан териштирилген. Жакын «берки атадан» алыскы «аркы атага», анан уруунун башталышы түп атага чейин кеткен.

Уруулардын аксакалдары өздөрүнүн тегин так жана жакшы билишкен, бирок салтка ылайык катардагы кыргыздарда өздөрүнүн тегин жок дегенде жети атасына дейре билүүсү милдет болгон.

Тегин билүү көчмөн кишинин уруудан сырт учурдагы паспорту катары кызмат кылган. Тааныш эмес коноктун өзүнүн келип чыгуусу боюнча ачык айткан аңгемесине ылайык анын ишеничтүү же ишеничтүү эмес экендиги, максаты жөнүндө тыянак чыгарышкан.

Атадан балага жана неберелерге, муундан муунга өтүү менен санжыра уруунун же уруктун жазылбаган тарыхына айлана баштаган. Бул тарыхта ошол уруунун теги, андагы уруулардын ортосундагы мамиле жана күрөш менен байланышкан окуялар, уруулук ак сөөктөрдүн генеалогиясы ж.б. жөнүндө түшүнүктөрү чагылдырылган.

Санжырада тарыхый уламыштар, дастандар формасында элдин эсинде сакталып калган фактылар жана окуялар кездешет. Ошондуктан кандай гана санжыра болбосун, бир топ элдин эсинде сакталып калган эски санжыраны, тарыхый фактыларды айтуудан турат. Мындай мааниде санжыра бийлердин теги жана алардын иш-аракеттерин эле эмес, элдик турмуштун чыныгы окуяларын бизге жеткирген.

Санжыра белгилүү бир деңгээлде энциклопедиялык мүнөзгө ээ: аларда уруулук жана тарыхый окуялардан тышкары, тигил же бул уруунун жашаган аймактары (географиялык аталыштар), турмуш-тиричилиги, адеп-ахлагы, каада-салттары, моралдык-этикалык жана укуктук нормалары, мифологиялары, элдик

оозеки чыгармачылыгы, кыргыз элинин адабияты жөнүндө бай материалдар топтолгон.

Ар бир уруунун санжырасы бир канча муундар тарабынан жаралып, айтылган жана кээлери кагазга түшүрүлгөн. Ошондуктан ал өтө чоң баалуулукка ээ, анткени ал ата-бабалар жөнүндө, уруулардын байыркылыгын көргөзгөн маалыматтар жөнүндө, анын тарыхынын байлыгы, кенендиги жөнүндө тастыктап турат. Санжыраны сактоочулар адат боюнча молдолор же уруунун кадыр-барктуу аксакалдары эсептелишкен.

Генеалогиялык жыл санактарды санжыраны изилдөө элдердин тарыхынын жана этнографиясынын көптөгөн проблемаларын чечүүдө чоң мааниге ээ.

Коммунисттик мезгилде генеалогия таптык түшүнүккө каршы келет деп изилдөөгө алынган эмес. Так ушул абал академик Р.Г.Кузеевдин пикиринде «Россияны жана анын элдерин белгисиз жана элсиз социологиялык схемага айланткан, анда кландардын күрөшү, революциялар, формациялардын «мыйзам ченемдүү» алмашышы чыныгы жандуу тарыхты сүрүп чыгарган». XX кылымдын акыркы он жылдыгында гана генеалогия илим катары постсоветтик мейкиндикте кайрадан жандана баштады. Р.Г.Кузеевдин «Башкырлардын санжырасы» деген эмгеги Орто Азия, Казакстан жана Чыгыш Сибирдеги түрк элдеринин генеалогиялык уламыштарын изилдөөгө зор түрткү болду.

Өзүнүн тигил же бул урууга же урукка тиешелүү экенин билүү, адамдын инсандык идентификациясынын түзүлүү тизмегинде, ага эркек багытында өзүнүн ата тегин (жети атасын) билүү андан ары өз уругун, кийин уруусун жана этникалык же улуттук келип чыгышынын билүүсү зарыл эсептелген.

Өзүнүн келип чыгуу тегин билүүгө кызыгуу мурдатан эле башталган. Уруулук түзүлүш мезгилинде оозеки чыгармаларда элдердин этногенези, ата бабалары жана алардын каармандыктары жөнүндө эстеликтер сакталган. Антик коомдо адамдардын келип чыгуусу же теги алардын социалдык статусун – анын эркиндигин же эркин эместигин, граждандык тең укуктуулугун аныктаган. Бул тамырларды билүү жана ата бабаларынын ишмердүүлүктөрү менен сыймыктануу моралдык гана мүнөзгө ээ болбой, социалдык мааниге да ээ болгон. Римдиктерде өздөрүнүн ата-бабаларынын портреттерин тартып, скульптураларын чегип уруу тарыхы жазылган кагаздарды демонстрациялоо салты пайда болгон. Орто кылымдарда дворяндардын келип чыгышын тактоо менен байланышкан практикалык генеалогия өнүккөн.

Бул көрүнүштөрдү философиялык жактан түшүндүрүүнүн жолу иштелип чыккан. Адамзаттын руханий маданиятынын бардык бөлүктөрүндөгү түбөлүк темалардын ичинен эң маанилүүсү жашоо жана өлүм проблемасы эсептелинет. Бул проблеманын негизги аспектеринин бири өлбөстүккө умтулуу менен байланышкан, анда эртеби-кечпи адам бул маселенин борборунда калып калат. Ошентип, өлбөстүктүн бир түрү – кийинки муундардын гени деген түшүнүк көпчүлүк элдерде тараган. Адамдардын умтулууларынын эң бир күчтүү жагы катары өздөрүнүн балдарына, неберелерине жана чеберелерине өз умтулууларын сактап, өткөрүп берүү эсептелген. Мунун өзөгүндө дене түзүлүшүндөгү белгилер гана эмес, үй-бүлөлүк кесип, коомдук социалдык катмарды же нравалык мурастоо принциптерди, байланыштары да жаткан.

Энциклопедиялар жана сөздүктөр генеалогияны элдердин туугандык байланыштарын, уруулардын тарыхын, инсандардын тегин, генеалогиялык дарактарды түзүүнү окуп-үйрөнүүчү атайын тарыхый дисциплина катары аныкташат. Кеңири мааниде генеалогия – жалпы туугандык байланыштар жөнүндөгү илим. Тагыраак айтканда, ким кимден келип чыккан деген суроого жооп берет. Бул илимдин окуп-үйрөнүү предметине элдерди байланыштырган мамилелер эле эмес, адамдардын өздөрү да киришет...

Падышалардын, өкүмдарлардын, мифологиялык каармандардын тегин аныктоо – байыркы замандан бери эле келаткан чыгармачылык (көбүнчө мындай маалыматтар легендалык мүнөзгө ээ). Бирок, бул көрүнүш орто кылымдарда өзгөчө мааниге ээ болуп, ал социалдык катмардык (өзгөчө дворяндык) артыкчылыктарды түзүүдө жана тактоодо чоң роль ойногон.

Генеалогия менен байланышкан негизги түшүнүк – генеалогиялык дарак (үй-бүлөлүк дарак) эсептелинет. Ал туугандык байланыштарды дарак түрүндө схемалаштырган абалда түшүндүрөт, анын тамыры уруунун башчысынан башталат, ал эми дарактын бутактары анын муундарынын түрдүү багыттары болуп аталат.

Санжыранын эң маанилүү идеологиялык функциясы белгилүү бир династиялардын, элиталардын саясий үстөмдүгүн мыйзамдаштырууда турат. Ага мисал катары Чыңгыз хандын династиясын айтууга болот, алар бийликти аскердин күчү менен гана эмес, идеологиялык мүнөздө Чыңгыз хандын теги, анын муундарынын байланышы сыяктуу тарых менен байланыштырышкан. Социумдун мындай тарыхый-генеалогиялык модели салттуу коомдо социалдык жактан келип чыгуусу боюнча белгилүү бир ишмердүүлүк менен байланышкан. Ага мисал катары уруу ичиндеги документтер уруу башчыларынын өздөрүнүн колу коюлган кагаздар жана мөөрлөр аркылуу бекитилген.

Ошентип, санжыра салтын элдин оозеки тарыхынын салты катары кароого болот. Анын негизинде салттуу коомдордо ошол жөрөлгө-адатты, салттарды алып жүрүүчүлөр өздөрүнүн социомаданий, идеологиялык ишмердүүлүгүн ишке ашырган. Оозеки тарыхтын мындай салты – дүйнө элдеринин баарына таандык көрүнүш. Евразиянын көчмөн түрк элдеринин маданиятында оозеки тарых салтынын өзгөчөлүгү анын ата-бабалардын тарыхый салттары менен байланышкандыгында турат.

Экинчи бап “Санжыра тарыхый изилдөөлөрдүн объектиси катары” деп аталып, мында санжыранын чет элдик жана орус окумуштуулары тарабынан изилдениши, анын кыргыз элинин этникалык тарыхын окуп-үйрөнүүдө булак катары пайдаланылышы иликтенет.

Советтик мезгилде эле Орто Азия элдеринин этникалык тарыхын окуп - үйрөнүүдө белгилүү бир терс ролду автохтондуу теория деп аталган окуу ойногон. Ага ылайык тигил же бул элдердин ата-бабалары азыркы учурда кайсыл жерде жашашса, алар ошол жердин мураскору деп түшүнүшкөн. Мисалы, Түштүк Сибирь жана Борбордук Азиянын түрк тилдүү жана башка чыгыш элдери каерде жашаганына карабастан ошол жердеги бабалардын урпактары. Ал пикирдеги окумуштуулардын ою боюнча казак талааларындагы Андронов маданиятын алып жүргөн элдерди казактардын ата-бабалары катары карашкан. Мында археологиялык жана антропологиялык маалыматтар батыштагы совраматтар, ал эми чыгыштагы

сак уруулары иран тилдүү элдер болгонду эске алынган эмес. Өз ара жуурулушуу процессинин натыйжасында гана сак урууларынын бир бөлүгү түрк тилдүү болуп калышкан. Андронов маданияты белгилүү бир деңгээлде казактардын маданиятына кошулган, бирок тили, расалык тиби жактан трансформациялануунун натыйжасында пайда болушу мүмкүн эмес. Бул процесс алда канча татаал.

Орто Азиянын отурукташкан жер иштетүүчү чарбалык аймактарынын шартында этникалык жана маданий жалпылыктар мал чарбачылык райондорго караганда бекем болгон. Башкача айтканда, Борбордук Азиянын отурукташкан элдеринде, маселен, тажиктерде улуттук маданияттын элементтери көчмөн элдерге салыштырмалуу эрте жаралган. Мунун негизинде көчмөндөр тарыхтын өзгөчө мыйзамы менен өнүккөн деп тыянак чыгаруу туура эмес.

Келип чыгыш теги боюнча байыркы эл, ошондой эле, алгачкы мамлекеттүүлүккө ээ болгон кыргыздарда элдин калыптануусу монгол жапырыгынын натыйжасында үзгүлтүккө учураган. Кийин жер иштетүүчүлүк маданиятты начар өнүгүп, бир катар өзгөчө конкреттүү-тарыхый шарттардын таасиринде басандап да кеткен. Мындай басандатуучу шарттардын бири катары кыргыздардын Енисейдин жана Түштүк Сибирдин чектеринен чыгып, көчүүсү, көп убакыттар аралыгында алардын башка элдерге баш ийип туруусу эсептелинген.

Борбордук Азиянын бардык элдери, өзгөчө кыргыздар, түрдүү уруулардан, элдерден жана расалардан куралган. Кыргыздар жөнүндө, мисалы, жазма булактарда белгиленгендей, бир эле миң жылдыкта түрдүү антропологиялык өзгөчөлүктөргө ээ болушкан. Кыргыздар тууралуу биздин эранын баш ченинде кытайлыктардын жыл наамаларында гяньгундар деген аталышта жана XI кылымдагы Гардизинин эмгегинде сөз кылынат. Аларда так ушул көчмөн элдерде, жазма булактар боюнча башка элдер менен жуурулушуу күч алган, алардын баары бул элдердин этнонимдеринде чагылдырылган. Этнонимика кыргыздарда, өзбектерде, казактарда, түркмөндөрдө бир катар жалпы уруулук аталыштарды туюндурат. Аларга, мисалы, төөлөс, дулу, канглы, коңурат, монгол, жалаир, кытай ж.б. уруулар кошулат. Ошондуктан бул элдердин улуттук маданиятында этнографиялык туугандык, фольклордук жалпы сюжеттер ж.б. алардын тарыхый өнүгүшүнүн жалпылыгынын натыйжасы катары маалымат берет.

Кыргыздардын генеалогиясы өтө актуалдуу жана ушул күнгө чейин толук изилдене элек проблема. Кыргыздардын уруулук курамы боюнча бир топ кеңири маалыматтар Н.Аристовдун калемине таандык. Бирок анын XIX кылымдын аягында чогулткан материалдары бул маселени али толук ачып бере албайт эле. Кыргыздар жөнүндөгү абдан мол тарыхый, этнографиялык информациялар фольклордо жана санжырада жатат. Буларды кагаз бетине түшүрүү аркылуу бир катар кызыктуу кол жазмалар жаратылган. Алар Н.Аристовдун жана XIX кылымдын экинчи жарымында, баарыдан мурда орус булактарында жарыяланган маалыматтарды белгилүү бир деңгээлде толуктап турат.

Кыргыз санжырасынын кагазга түшкөн эң эле алгачкы үлгүсү- окумуштуулар жазылыш мезгилин 15-кылымдын аягы, 16-кылымдын башы деп белгилеп жүргөн «Маджму ат-таварих». Бул «тарыхтар жыйнагын» Сайфад-дин ибн дамулла шах Аббас Ахсикенти жазып, акырында анын уулу Нур (Навруз) Мухаммад ибн мулла Сайфад-дин Ахсикенти аягына чыгарган. Кыргыз элинин улуу эпосу «Манасты» да

кыскача баян кылып, ичине камтыган бул баалуу тарыхый эмгекте кыргыз санжырасына дагы кеңири орун берилген.

Элдик уламыштарга жана санжырага караганда Тянь-Шандагы кыргыз уруулары Долон бийден тарашкан өздөрүн «жаңы» кыргыз уруулары деп аташат. Мында «эски» кыргыз уруулары өзгөчө бөлүнүп турат, алардын көпчүлүгү жок болуп кетишкен, бирок аталыштары, этнонимдери кийинки кыргыз урууларында, андан сырткары, башка элдердин арасында учурайт. Бул «эски» кыргыз урууларынын саны кыркка жетет, ошондуктан алар уруулук бирикме, «байыркы кырк уруу кыргыз» деген аталышты алган.

И.Гродеков жазып калтырган уламыштарга ылайык, оң жана сол канаттардын келип чыгышы кыргыздардын кырк кыздан тарагандыгы менен байланышат. Анда оң канат хандын кыздарынын тукумунан, ал эми сол канат анын вазирлеринин кыздарынын тукумунан.

Сол канатка төмөнкү уруулар кирген: кушчу, саруу, мундуз, базыс, чоң багыш, жетиген, кылыч, тамга, тебей ж.б. Бул канат кыргыздардын салты боюнча саясий-укуктук мамилелерде оң канатка караганда төмөн турган. Мындай кырдаал, мурунку кырк уруу кыргыздардын» сол канатынын башка этникалык-уруулук бирикмелерден куралгандыгынан кабар берет. Алар Долон бийдин тукумдары катары эсептелинген негизги кыргыз урууларында болушкан эмес. Кийинки негизги кыргыз уруулары оң канаттын курамына киришкен. Бул канатка Ак уулдун эки уулунун – Адыгене жана Тагайдын муундары киришкен, алар канаттын эки бөлүгүн түзүшкөн. Адыгене бөлүгү Кыргызстанды түштүгүн мекендеген урууларды өз ичине алат. Түндүк кыргыз уруулары Тагайдан бөлүнүп чыккан.

Уламыштар боюнча, Тагайдын үч уулу – Богорстон, Койлон жана Кылжыр болгон. Богорстондон Чүй өрөөнүн мекендеген солто уруусу тараган. Койлондун муундары – Түштүк Кыргызстанда жана Чүй өрөөнүнүн кээ бир жерлеринде жашашкан жедигер уруулары. Кылжырдан сары – багыш жана бугу уруулары келип чыккан. Саяк уруусу – Тагайдын бакма баласы Саяктын урпатары. Азык, багыш жана черик уруулары да Тагайдын бакма балдарынан делет. Жогоруда айтылган негизги кыргыз урууларынан башка бир катар уруулар, өздөрүнүн келип чыгуусу боюнча кыргыздарга тике тиешеси жок, бирок кыргыздар менен жуурулушуп кеткен уруулар. Аларга найман, кыпчак, кытай, ичкилик уруулары кирет.

Жогоруда айтылган ар бир кыргыз уруулары өзүнчө дагы көптөгөн уруктарга, урууларга бөлүнөт, алар дагы өз кезегинде майда уруктардан, топтордон турат. Бирок жаңы урук-уруулар менен катар байыркы мезгилден баштап эле жашап келе жаткан уруулар да кездешкен.

Уруулук аталыштар ошол уруулардын жетекчилери менен байланышкан. Аларда уруулук аксакалдар жана феодалдык-уруулук аристократиянын (ак сөөктөрдүн) жетекчилери көрүнүктүү ролду ойношкон.

Ч.Ч.Валиханов кыргыздардын уруулук түзүлүшү жөнүндө кеңири маалыматты 1856-жылы түндүк кыргыздардын бугу уруусунун мекенине барган учурда уккан. Бугулукардын оозунан кыргыз урууларынын эки бутакка бөлүнүшү жөнүндөгү уламыштарды жазып алган. «Уруулардын келип чыгышы жана алардын аталыштары элдик уламыштар боюнча өздөрүнүн ата-бабалары менен байланыштырылат, ошондуктан уруулук бөлүнүү системасы ордонун

уруубашчыларынын Генеалогиясына бекем таянат. Кыргызбай – уруунун эң биринчи башчысы, ал урууга өз атын берген, анын бир гана уулу – Аг уул болгон. Уламыш боюнча, Агуулдан эки уул – Абыл жана Кабыл туулат. Абылдын муундары оң канатты, Кабылдын муундары сол канатты түзгөн. Уулдары Абылдын небереси Тагайдан богорстан, койлак, кылжыр жана карачоро келип чыгып кийинчерээк ок канаты түзүшкөн».

Ч.Ч. Валиханов тарабынан кагаз бетине түшүрүлгөн маалымат, XVI кылымдагы чыгыш автору Сейф-ад-дин Аксикентинин кол жазмасындагы маалыматтар жана С.М. Абрамзон тарабынан түзүлгөн кыргыз урууларынын курамынын схемасы менен дал келет. Тагыраак айтканда, Ч.Ч. Валихановдун бул маалыматтары орто кылымда жазылган автор жана акыркы мезгилде жазылган эмгектин ортосунда жаралганына карабай, кыргыздардын уруулук бөлүнүүлөрү, алардын Генеалогиялык курамы бир канча кылымдар бою туруктуу өнүккөндүгү жөнүндө кабар берет.

Ч.Ч. Валиханов эмгегинде Фергана өрөөнү, Алтай жана Памир тоо кыркаларын мекендеген кыргыздардын сол канат курамын изилдөөгө чоң көңүл бурган. Ал жазгандай: «буруттардын Генеалогиясы көргөзгөндөй, алардын элдеринин башкы массасын кыргыз түрк уруусу төзгөн, кийинчерээк ага эки бөтөн бөлүк кошулган». Мындай бөтөн бөлүктөрдү кыпчак, найман жана кытай уруулары түзгөн. Бул маалыматтарды ал бугу урууларынын өкүлдөрүнөн, демек, түндүк кыргыз урууларынан, анын ичинде бугулардан алган. Мындан Түштүк Кыргызстандын уруулары жөнүндө булар билишкендигинен аларды кыргыз элинин бир бөлүгү катары карагандыгынан кабардар болобуз. Мындай тыянакты Ч.Ч. Валихановдун төмөндөгүдөй ой жүгүртүүсү бекемдеген: кыргыз элинин бүт үч бөлүгүн – оң, сол жана ичкилик урууларын бириктирген башталышы жалпы теги катары Кыргызбай эсептелинет. Алардын кыргыз элине болгон укугун Генеалогиялык формада түшүндүргөндө, баары бир уруу башчысы Кыргызбайдын уулуна тараган».

Ч.Ч. Валихановдун Түштүк Сибирдин мейкиндигиндеги байыркы уруулар жөнүндө терең билими болгондугуна анын кыпчак, мундуз, кытай уруулары жөнүндө жазгандары далил болот. Изилдөөчү аларды кыргыз элинин калыптанышында байыркы компоненттердин катарына кошкон. Кыргыз таануучулуктун, жада калса, чыгыш таануучулуктун өнүгүшүнүн ошол учурунда Ч.Ч. Валихановдун мындай эвристикалык божомолдоосун бул уруулардын түштүк сибирдик жана борбордук азиялык келип чыгышы жана алардын кыргыз элинин этногенезинде катышуусу азыркы изилдөөчүлөрдүн тыянактары менен бекемделген.

П.П. Семенов-Тяньшанскийдин маалыматына ылайык, бугулардын саны 11 миң чарбаны түзгөн. Ушул эле санды С.М.Абрамзон да билдирген. Бугу уруусу, Ч.Ч.Валиханов жазгандай, ири кыргыз уруулук бирикмелерге – алсеит, тынымсеит жана арык деп үчкө бөлүнүшөт. С.М.Абрамзондун көз карашы боюнча арык жана тынымсеит өз алдынча уруулук бирикмелерге тиешелүү болушкан.

Кыргыздардын экил иктүү (дуалдык) этносаясий курамынын түзүлүшү тарыхый окуя болгон жана көчмөн коомдун алкагында мындай структураны түзүүнү ошол доор талап кылган. Анткени көчмөн саясий уюм өзүнүн калыптануусунда салттык өзгөчөлүктөргө ээ жана алар структуралык планда эле эмес, социалдык,

экономикалык жана саясий планда дагы жүз берген. Бул уламыштан байкалгандай, кыргыздардын этносаясий түзүлүшүнүн өзгөчөлүгү көчмөн коомдук саясий моделдин калыптануусундагы эки бутактын тең эмес өнүккөндүгүн көрсөтөт. Социалдык-саясий мамилелерди жүргүзүүдө сол канат же Куу уулдун тукумдары экинчи ролду аткарышкан. Анткени санжырада анын төрөлүүсүнө эч кандай шеек белгилер болгон эмес.

Кыргызстандын түштүгүндө кыпчак уруусу эң чоң уруулук бирикмеден турат. Кыпчактар биздин өлкөнүн эң байыркы көчмөн элдери болуп эсептелет. XIII кылымда монголдордун басып алуулары мезгилинде саясий жана этникалык мамиледе өтө күчтүү өзгөрүүгө дуушар болуп, өз алдынча ролду ойной албай калышкан.

Борбордука Азиянын азыркы элдери өзбектер, казактар, кыргыздардын ж.б. элдердин калыптануу процессинде кыпчактар аларга кошулуп кетишкен жана өз алдынча эл катары сакталбай калган.

Кыргыздардын арасында өздөрүн кыпчактарга кошушкан бир катар уруулар учурайт. XIX кылымдын орто ченинде Кыргызстандын аймагында жашаган кыпчактардын көпчүлүк бөлүгү Фергана өрөөнүндө отурукташкан. Ошол кылымдын кыркынчы жылдарынан баштап Кокон хандыгындагы саясий үстөмдүк үчүн күрөштө кыпчак феодалдары активдүү роль ойношкон.

Окумуштуу Н.Ф. Ситняковский Түштүк Кыргыздардын уруулук курамы жөнүндө толук маалымат камтыган башка схеманы сунуш кылат. Ал боюнча кыргыз уруулары жана топтору жалпы тилдик жана аймактык жалпылыкка карабастан, экономикалык байланыштардын начар өнүккөндүгүнүн негизинде бирдиктүү кыргыз улутуна бириге алышкан эмес. Өзүн бир элге тиешелүү экендигин сезгендигине карабай, алардын кээ бирлери өздөрүнүн мурунку эски уруулук союздарынын жана бирикмелеринин аттарын сактап калышкан. Мындай абал санжыраларда чагылдырылат, анда кыргыз элинин курамындагы чыныгы кыргыз уруулары жана сырткы уруулар айырмаланат. Н.Аристов түндүк кыргыз урууларындагы сырткы уруулардын катарына кытай, монголдор, коңурат жана саяктарды кошкон.

Уруулардын курамынын алгачкы экилик формасы патриархалдык коомдук түзүлүштүн базасында жүз берип, экиге бөлүү принциби уруктардын, уруулардын жана топтордун арасында жүргөн. Мисалы, сол канаттын курамындагы кытай уруусу негизги эки топко – төмөн тамга жана жогорку тамга, жетиген уруусу кыргыз жана кыбал, мундуз уруусу ак койлуу мундуз жана бай мундуз, кушчу уруусу жоош жана миң дуулат деп бөлүнүшкөн. Мындай тенденция оң канаттын структурасында да байкалат. Анын негизи мындайча түшүндүрүлөт: уруулардын ичинен майда топтор учурунда өзөк массадан айырмаланган, өз алдынча чарбалык-экономикалык турмуш жүргүзүшкөн, башка уруулар менен салттык этномаданий байланыштарды сактап калышкан. Мындай бөлүнүү өз агымынын коомдогу үстөмдүк кылуучу патриархалдык нормалар жана каада-салттар аркылуу жөнгө салынып турган.

Кыргыз генеалогиясындагы бүт уламыштар жана генеалогиянын өзү уруу жетекчилеринин жана ак сөөктөрүнүн өкүлдөрү тарабынан колдоого алынып турган. Илим үчүн өтө чоң кызыгууну пайда кылган уруулук генеалогияны өздөрүнүн

тегинин генеалогиясына айландырышкан. Ушундай жол менен алар тигил же бул урууларды же топторду, саясий башкарууну, уруулардын, элдердин, жада калса дээрлик бир муундун көз карандылыгын, баш ийүүчүлүк абалын тарыхый жактан негиздөөгө аркет жасашкан.

Кыргыздардын саясий тарыхында он канат жана сол канаттан башка отуз уул жана ичкилик деген уруулук түшүнүктөр маанилүү ролду ойногон. XX кылымдын башында орус изилдөөчүсү Н.Ф.Ситняковский өзүнүн эмгегинде кыргыздардын уруулук курамы боюнча төмөндөгүдөй маалыматты берген: «Фергана өрөөнүндөгү кыргыздар өздөрүн эки чоң урууга бөлүшөт: отуз уул жана ичкилик». Биринчиси Фергана өрөөнүнүн чыгыш бөлүгүндө, Жети-Суу областы менен Кашкар провинциясында отрукташса, экинчиси Фергана өрөөнүнүн түштүк батыш жагындагы тоолуу жерлерди ээлеген. Эки уруу тең өздөрүнүн эски оң жана сол деген аттарын сактап калышкан.

Башка бир автор, совет этнографы Б.Х. Кармышева Тажикстандын Жерге-Тал районунда жашаган ичкилик кыргыз уруулары жөнүндө маалыматтарды чогулткан. Ага ылайык кыргыздар эки топко бөлүнүшкөн: тышкы кыргыз жана ички кыргыз, анын негизинде ичкилик уруусунун аты келип чыккан. Маалымат берүүчүлөрдүн ойлору боюнча, тышкы кыргыздар же отуз уулдар Жалал-Абад менен Нарындын түндүк жана түндүк-батыш тараптарында жашашат. Ал эми ичкилик деп түштүк батыш кыргыздарды, өзбектердин курамына кирип аралашып кеткен кыргыздарды аташат.

Кыргыз санжырасынын билерманы жана чогултуучусу Үмөт Молдонун материалдарында кыргыздарды отуз уул жана булгачы деп бөлөт. Ал белгилегендей, Ак уул (оң канат) жана Куу уул (сол канат) отуз уулдун тукумдары болуп, Каракол, Ат-Башы, Нарын, Олуя-Ата, Фергана жана Кетмен-Төбө аймактарын мекендешкен. Ушундай эле маалыматтар Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын кол жазма фондусунда сакталган башка санжыраларда да кездешет.

Жогорудагы материалдарды иликтөө көргөзгөндөй кыргыздар байыркы замандан бери эле экилик курамдын негизинде биригишип, соңку орто кылымдагы көчмөн коомдун этникалык саясий негизин түзгөн. Бирок мындай түзүлүштүн калыптануусу бир эле мезгилде пайда болгон эмес. Экиликтүү уюштуруунун булагы байыркы мезгилге – гунн түрк дооруна барып такалат. Чынында көчмөн коомдордун экилик уюму Борбордук Азиянын көптөгөн этностору үчүн салттык көрүнүш болуп, башка элдерге да түздөн-түз таасир берип турган. Кыргыздар ушул аймактын этномаданий чөйрөсүнө кирип турган мезгилде эле бул саясий көрүнүштү, салтты алып жүрүүчү байыркы гунндардан же түрктөрдөн мурастап алышы мүмкүн. Бирок сөз соңку орто кылым жөнүндө болуп жаткандыктан, биз ошол тарыхый кырдаалды кыргыздардын өз алдынча саясий жана этникалык планда бир этнос катары болгондугу менен байланыштырышыбыз керек.

Ошентип, XVI кылымда эле кыргыз элинин этникалык курамы турукташа баштайт, ал экилик уюмга – оң жана сол канатка негизделген саясий структурасынын толук калыптанышы менен коштолгон. Мындай курам иш жүзүндө көчмөндөрдүн мамлекеттик түзүлүшүнүн дэңгээлинде анын базасындагы саясий институттарды, башкарууну, андан сырткары тийиштүү атрибуттары түзгөн.

Жазма булактар жана санжыралар ошол тарыхый фактыларды тастыктап турат. Мисалы, Кичагы Огуз же Модэ хан жана Кара хан, алардын атабабасы Алач хан өздөрүнүн генеалогиялык тамырлары боюнча кыргыз элинин хандык династиясынын байыркы булактарына барып такалат. Мухаммед Абылгазы Баатыр хандын «Түрк шежиреси» деген эмгегинде түрк-огуз урууларынын конгломераты, кыргыз урулары жана уруктары жөнүндө белгилейт. С.Аттокуров тарабынан берилген кыргыз элинин хан династиясынын этногенезинин хронологиясында Кара хан жана Огуз хандардын неберелери жана чеберелеринин тизмесинде төмөнкү аттар эскерилет: Тоо хан жана анын баласы Кыргыз.

С.Закировдун тастыктоосунда бул түшүндүрүү чындыкка жакын келет, анткени кыргыз уруулук бирикмелери өз кезегинде жүздүккө, миңдикке, түмөндөргө (он миңдикке жана бир нече миңдиктерге) бөлүнүшү аскердик доорго барып такалат. Кыргыз урууларынын мындай бирдиктерге жиктелиши уруулук бирикмелердин жана союздардын түзүлүшүн шарттаган жана оң, сол канаттары жана ичкиликтердин – енисейлик кыргыздардын Түштүк Сибирдеги Кыргыз мамлекетинен чыккан борборлошкон бирикмесин түзүүгө алып келген. Ал бирикмелер аскердик, уруулук союздардын эрежелерине дал келген. В.В. Радлов тарабынан түшүндүрүлгөн «кырк жүз» (кыргыз) түшүнүгү кыргыз элинде «кырк уруу кыргыз» же «кыркуз» деген аталыштар менен байланыштуу. Ошентип кыргыздарды кырк жүз деп этимологиялык жактан чечмелөө чындыкка жакын экендиги айгинеленет. Анткени кыргыз элинин тарыхый жашоосунда уруулардын жана уруктардын бирикмелеринин аскердик-мамлекеттик түзүлүштөрүндө «жүз» саясий бирдик болгон. Анын социалдык тамыры кыргыз мамлекетинин байыркы өнүгүү мезгилине танапташ. Кыргыздардын жүз уруулук топторунун казак союзунда пайда болушу кийинчерээк бул союзду казак эли деп атоо бирикменин саясий мүнөзгө ээ экендигин тастыктап турат.

Ошентип, жогоруда келтирилген элдик оозеки чыгармачылыктын материалдары олуттуу булак катары илимий мааниси зор. Алар кыргыздардын этникалык тарыхынын башкы маанилүү учурларын кайрадан калыбына келтирүүгө мүмкүндүк гана бербестен, алардын жашоосунун көп кырдуу багыттарын изилдөөдө кошумча маалыматтарды да бере алат.

Жүргүзүлгөн изилдөөнүн негизинде төмөнкүдөй **корутунду** чыгарууга болот: СССРдин кыйрашынын натыйжасында жаңы көз карандысыз мамлекеттердин пайда болушу элдердин өздөрүнүн мурунку тарыхына, анын ичинде келип чыгышына болгон кызыгуусун актуалдаштырууда.

Өткөндү таанып билүүдө уруулардын келип чыгышын, адамдардын тегин изилдеген генеалогия чоң мааниге ээ. Бул дүйнөнүн бардык өлкөлөрүндө тарыхый кошумча дисциплина болуп эсептеленет. Өткөн тарыхын кагаз беттерине түшүргөн, отурукташкан башка калктардан айырмаланып жазуусу жок элдердин тарыхын изилдөө өзүнчө өзгөчөлөнүп турат. Аларда генеалогия (санжыра) оозеки тарых катары эсептелинет. Этностун ар бир өкүлү өзүнүн жети атасын билүүгө тийиш.

Санжыра кыргыз элине гана тиешелүү көрүнүш эмес. Коомдук өнүгүүнүн белгилүү бир баскычында, тагыраак айтканда, патриархалдык түзүлүштүн бузулуш

жана таптык мамилелердин калыптануу учурунда генеалогияны түзүү көптөгөн элдерде болгон. Оозеки санжыра казак, түркмөн, башкыр, моңгол ж. б. элдерде бар.

Кыргыз санжырасы байыркы мезгилге барып такалат. Анын калыптануусу Евразиянын көчмөн маданиятынын өз алдынча өнүгүү шартында оозеки тарых жана генеалогиялык салт катары жаралган. Санжыра этномаданий мурас сыңары тарыхый аң-сезимди өзүнө камтып, түрдүү тарыхый доорлордун таасири астында калыптанган.

XVI кылымда аймактагы саясий кырдаал этникалык биримдикти талап кылган, бул болсо өз кезегинде кыргыздардын байыртадан сактап калган дуалдык этносаясий оң жана сол канат системаларын түзүүгө алып келген, аларга ичкилик урууларынын тобу да кирген. Кыргыздардын этникалык тарыхындагы мындай маанилүү абал Тянь-Шандагы кыргыз элинин калыптануусунун маанилүү этабы болгон.

Кыргыз уламыштарына ылайык оң канаттын курамына солто, жедигер, бугу, сарыбагыш, саяк жана негиздөөчүсү Карачоро болгон бир топ уруулар кирген. Жогоруда айтылган бардык уруулардын легендалык ата теги Тагайга барып такалат. Оң канатка кирген негизги уруулар Тагайдын туугандарынын тукумдары болгон. Алар – адыгине, моңголдор, миңкуш жана карабагыш. Ушул эле бөлүкчөгө черик жана азык уруулары да киришкен. XIX кылымдагы булактарга ылайык карачоро тобун багыш, суумурун жана баарымдар түзүшкөн. Кыргыздар оң канатка кирген бүт кыргыз уруулук бирикмелеринин ата-бабасы Ак уул эсептелген. XVI кылымда сол канат кыргыз бирикмесин басма, мундуз, чоңбагыш, саруу, кытай жана кушчу уруулары түзүшкөн, аларга жетиген уруусу да кирген. Сол канатка кирген бирикмелердин ата теги Куу уул болгон.

XVI кылымдын баш ченинде ичкилик уруу тобуна бостон, тейит, жоо кесек, төөлөс, кыдырша жана кандылар киришкен. XIX кылымдын булагы боюнча аларга кесек, ават, оргу, нойгут жана кыпчактар кошулган. Уламышка ылайык бүткүл ичкиликтердин ата теги Салавас бий Булгачы болгон.

Негизинен, санжырадагы маалыматтар адамдын, уруулук бирикмелердин, коомдун (этникалык топтордун, уруктардын) келип чыгуусу жөнүндөгү, саясий бийликтин маңызы жөнүндөгү (каган, хан, султан), диний элиталар (кожо, сопу, бакшы) жөнүндөгү жана элдик элиталар (бий, баатыр, аксакалдар) жөнүндөгү, салттар (сыйынуу, ишеним, дин, салттар, диний бирикмелер) жөнүндөгү баяндарды, кабарларды камтыйт. Алар бизге тарыхый аң-сезимдин салттык формаларын, түрдүү доорлордун тарыхый окуялар тууралуу үзүндүлөрдү жеткирет. Санжыранын маалыматтары белгилүү бир деңгээлде субъективдүү мүнөзгө ээ. Анткени биз маселеге автордун көзү менен карап, анын окуяларды жана фактыларды түшүндүрүүсүндөгү жеке оюу менен эсептешүүгө мажбур болобуз.

Жазма булактардын жоктугу өткөндү изилдөөдө чоң кыйынчылыктарды жаратат, мындай шартта кыргыз элинин оозеки булактары, анын ичинде санжыра негизги булак катары кызмат өтөйт.

Акыркы жылдары массалык маалымат каражаттарында элдин келип чыгышы боюнча бир катар маалыматтар жарыяланды. Бирок алардын көбү илимий мүнөзгө ээ эмес. Андан сырткары, кээ бир маалыматтар туура эмес окуяларды чагылдырат, аларды түзүүчүлөр биринчи планга өздөрүнүн урууларын коюшуп, аларды

даңазалоого аркет жасашат. Ошондуктан уруулардын тарыхын илимий негизде терең иликтөө тарых илиминин эң маанилүү милдети болуп саналат.

Кыргыз элинин элдик оозеки чыгармачылыгы өзүнүн жанрдык жана түрдүк курамы боюнча өтө бай. Оозеки чыгармаларда кыргыз эли көп кылымдык тарыхын, басып өткөн жолун, андан сырткары өзүнүн табиятка, коомго болгон көз караштарын чагылдырган. Ошондуктан алар элдин тарыхый жана руханий мурастары катары мындан ары да өз жашоосун уланта берет.

Жогоруда айтылгандарды жыйынтыктай келип, төмөнкүдөй **тыянак** чыгарууга болот:

1. Санжыра кыргыз элинин тарыхын жана маданиятын изилдөөдө эң бай булак катары саналат, ошондуктан аларды изилдөө жана жарыялоо ата мекендик тарыхтын актуалдуу маселелерине кирет. Булардын белгилүү бир бөлүктөрү жарыяланган жана тийиштүү түшүндүрмөлөр берилген, ал эми кагазга түшүрүлүп калган материалдарды жана даале болсо эл оозунда сакталып келаткан санжыраларды жазып, иликтөө керек.

2. Ар бир эл өз генеалогиясын бапестейт, азыркы кыргыздарда деле өзүнүн кайсыл урууга тиешелүү экендигин тактоо сөзсүз түрдө кызыгууну туудурат. Кыргыздардын өз тегин билүүсү табигый көрүнүш болуп саналат.

3. Евразиянын талааларында жашаган байыркы цивилизациялардан өтө бай мурас калган. Алар элдердин бири-бирин өз ара түшүнүүсүн, өз ара байытуусун жана аларды жакындатууга шарт түзөт. Биз кыргыз жана түрк элдеринин тарыхын жана маданиятын жайылтууга өзүбүздүн үлүшүбүздү кошууга тийишпиз. Көчмөн цивилизация жок болгондон тартып анын баалуулугу да өз таасирин жоготууда. Аны менен кошо байыркы маданият, тарых, оозеки чыгармалар да жок болуу коркунучунда. Мындай көрүнүштөрдүн алдын алып, ал баалуулуктарды сактап калуу – учурдагы жана келечек муундардын милдети.

4. Санжыранын өзгөчөлүгү – бул түрк элдерин дүйнөнүн башка элдеринен айырмалап тургандыгы. Өзүн-өзү урматтап жашаган эл сөзсүз түрдө этникалык аң-сезимге, өзүнүн сыймыгына, башка элдерден айырмаланган улуттук өзгөчөлүккө ээ болот. Санжыра миңдеген жылдар аралыгында жашап, Борбордук Азиянын, түрк элдеринин биригишине ыңгайлуу шарттарды түзгөн.

5. Кыргыз элинин келип чыгышын изилдөөдө санжыранын ролу өтө зор. Кыргыздардын уруулук курамы жөнүндө маалыматтар, алардын материалдык маданиятынын, каада-салтынын, тилинин өзгөчөлүктөрү – элдин этникалык бөтөнчөлүктөрү болуп саналат. Ал материалдар кыргыздардын тарыхынын белгилүү бир этабын калыбына келтирүүгө, анын ичинде этностун пайда болуу өзгөчөлүгүн, анын этногенезиндеги компоненттеди аныктоого мүмкүндүк берет.

6. Санжыраны изилдөө аркылуу гана кыргыз элинин мурунку тарыхын тактоого үлкөн мүмкүнчүлүк жаралат.

**Диссертациялык изилдөөнүн негизги мазмуну автордун төмөнкү
эмгектеринде чагылдырылган:**

- 1.Ураимов, Ш.** Айтемир баатыр: санжыра, анын тарыхый чындык менен байланышы[Текст]/Ш.Ураимов//Кыргызстандын Түштүк-Батыш регионунун илимий-гуманитардык актуалдуу маселелери деген темада Республикалык илимий-теориялык конференциянын материалдары.- Ош, 2005.- 1-чыг.- Б.55–58.
- 2.Ураимов, Ш., Топчуев, А.** Илимий изилдөөлөрдүн тактыгы жана чогорок уруусу жөнүндө [Текст] /Ш.Ураимов, А.Топчуев // Эл агартуу. –Бишкек, 2011.-№9.-Б.80–81.
- 3.Ураимов, Ш.** Ичкилик кыргыздардын кээ бир этнографиялык жана тилдик өзгөчөлүктөрү [Текст]/Ш.Ураимов//Эл агартуу.-Бишкек,2011.-№9-10.-Б.76-79.
- 4.Ураимов, Ш.** Кыргыз элинин тарыхын изилдөө процессинде кошумча оозеки булак катары [Текст] /Ш.Ураимов // Наука и новые технологии.- Бишкек, 2011. -№9. –Б.255–259.
- 5.Ураимов, Ш.** Кыргыз элинин тарыхын окуп үйрөнүүдө элдик оозеки чыгармачылыктын ролу [Текст] /Ш.Ураимов // Наука и новые технологии. – Бишкек, 2011.- №10.-Б.123–127.
- 6.Ураимов, Ш.** Кыргыз элинин уруулук тузулушу: санжыра материалдарынын негизинде[Текст] /Ш.Ураимов // Наука и новые технологии и инновации Кыргызстана. - Бишкек,2016.-№6.-С.147-150.
- 7.Ураимов, Ш.** Кыргыз элинин этникалык тарыхын окуп үйрөнүүдө санжыранын булак катары пайдаланышы [Текст] /Ш.Ураимов// Наука и новые технологии. - Бишкек, 2012.-№9. –Б.280–285.
- 8.Ураимов, Ш.** Санжыра и ее роль в изучении этнической истории кыргызского народа [Текст] /Ш.Ураимов//Горное, нефтяное, геологическое образование в XXI веке: Материалы VII международной конференции, посвященной 80-летию КГТК им. Т.Кулатова. –М.,-Кызыл-Кия,2013. –С.55–59.
- 9.Ураимов, Ш.** Санжыра илимий изилдөөнүн объектиси катары [Текст] /Ш.Ураимов // Известия ВУЗов.- Бишкек,2012. -№7. –Б.256–260.
- 10.Ураимов, Ш.** Санжыра как исторический источник [Текст]:Летопись/Ш.Ураимов// Актуальные проблемы гуманитарных и естественных наук.-М.,2016.-№08(91).-С.203-206.
- 11.Ураимов, Ш.** Санжыра как источник для изучения генеологии кыргызского народа[Текст] /Ш.Ураимов//Филисофские науки.-М.,2016.-№5.-Б.62-63; №6.-Б.71-74.

12.Ураимов, Ш. Санжырадагы байыркы кыргыз элинин тарыхы жөнүндөгү маалыматтар [Текст] /Ш.Ураимов// Наука и новые технологии и инновации Кыргызстана. - Бишкек,2016.-№6.-С.1370140.

13.Ураимов, Ш. Санжырадагы тарыхый окуялар жана тарыхый инсандар жөнүндөгү маалыматтар [Текст] /Ш.Ураимов// Известия ВУЗов.- Бишкек, 2012. -№7. –Б.264–267.

14.Ураимов, Ш. Санжыранын келип чыгышы жана анын кыргыз элинин турмушундагы ролу [Текст] /Ш.Ураимов // Наука и новые технологии. - Бишкек, 2011. -№10.-Б.135–140.

Ураимов Шайдилланын “Санжыранын кыргыз тарыхын изилдөөдөгү ээлеген орду” деген темада 07.00.07.- этнография, этнология жана антропология адистиги боюнча тарых илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазган диссертациясынын

РЕЗЮМЕСИ

Түйүндүү сөздөр: *генеалогия, мамлекеттүүлүк, өнүгүү, санжыра, уруу, урук, элдик оозеки чыгармачылык, этнос.*

Изилдөөнүн максаты - санжыраны кыргыз элинин этникалык тарыхын окуп үйрөнүүдө булак катары изилдөө.

Изилдөө объектиси - санжыра жана кыргыз элинин келип чыгуу тарыхы.

Изилдөө предметин уламыштардагы, санжыралардагы жана кыргыз фольклордук чыгармалардагы кыргыздардын генеалогиясына байланыштуу тексттер түзөт.

Изилдөөнүн булактык базасы. Изилдөөдө С.Аттокуров, Эсенкан Терекан уулунун эмгектери, мындан сырткары 1953–1954-жылдардагы Түштүк кыргыз этнографиялык жана картографиялык экспедициялык отряддардын материалдары,

изилдөөчү Я.Р.Винников тарабынан жалпыланып жазылган эмгектер колдонулду [1.13, 39, 56.]

Изилдөө методологиясы. Изилдөөдө, негизинен, объективдүүлүк жана тарыхыйлуулук принциптери колдонулду, хронологиялык жана салыштырма анализ методу пайдаланылды. Тарыхый анализ позициясында санжыранын Кыргызстандын тарыхын изилдөөдөгү орду комплекстүү иликтөөгө алынды.

Изилдөөнүн илимий жаңылыгы:

-диссертация санжыранын материалдарын комплекстүү изилдеген алгачкы изилдөө болуп саналат, анда кыргыз элинин этникалык тарыхын изилдөөдө санжыраны тарыхый булак катары пайдалануу өзгөчөлүгү ачып берилди;

-көчмөн элдердеги санжыра таркаган аймактар жана алардын өзгөчөлүгү ачып көрсөтүлдү;

-санжыранын мазмундук маңызы аныкталды;

-санжыранын материалдарынын негизинде кыргыз элинин келип чыгышы жана уруулук курамын аныктоонун варианты берилди;

-ири фактылык материалдардын негизинде илимий айлампага жаңы маалыматтар киргизилди, жалпылаштырылган жана системалаштырылган түрдө тарыхты окуп үйрөнүүдөгү санжыранын ролу ачылып көрсөтүлдү.

Изилдөөнүн практикалык мааниси. Изилдөөнүн материалы кыргыз элинин генеалогиялык уламышы болгон санжыра жөнүндө илимий көз карашты кеңейтүүгө жана тереңдетүүгө шарт түзөт.

Изилдөөнүн жыйынтыктары көчмөн эностордун ортосундагы көптөгөн этногенетикалык, этномаданий тыгыз байланыштарды жана фактыларды ачып берет, көчмөн элдер менен отурукташкан элдердин ортосундагы айырмачылыктарды аныктоого шарт түзөт. Ошондой эле, кыргыздардын жана Борбордук Азиядагы башка көчмөн социумдардын тарыхынын жана маданиятынын жаңы барактарын ачууга көмөк болот. Негизги жоболор, фактылык маалыматтар жана жыйынтыктар Ата мекен тарыхы боюнча жалпылоочу илимий теориялык эмгектерди жазууда, жогорку жана кесиптик орто окуу жайларындагы окуу-педагогикалык процессте атайын курс үчүн материал катары колдонулушу мүмкүн.

Р Е З Ю М Е

диссертации Ураимова Шайдиллы на тему: «Роль санжыры в изучении истории Кыргызстана», представленной на соискание ученой степени

кандидата исторических наук по специальности

07.00.07-этнография, этнология и антропология

Ключевые слова: *генеалогия, государственность, племя, развитие, род, санжыра, устное народное творчество, этнос.*

Цель исследования – исследование санжыра как источник в изучении этнической истории кыргызского народа.

Объект исследования – санжыра и история происхождения кыргызского народа.

Предмет исследования составляют тексты легенд, санжыры и кыргызских фольклорных произведений, связанные с генеалогией кыргызского народа.

Источниковая база исследования. В исследовании использованы труды С.Аттокурова, Эсенкана Терекан уулу, а также материалы отряда Южной кыргызской

этнографической и картографической экспедиции 1953–1954 гг., обобщенные труды, составленные исследователем Я.Р.Винниковым.

Методология исследования. В исследовании использованы в основном принципы объективности и историчности, метод хронологического и сравнительного анализа. Осуществлено комплексное изучение места санжыры в исследовании истории Кыргызстана с позиции исторического анализа.

Научная новизна исследования:

- работа является одним из первых комплексных исследований материалов санжыры, где раскрываются их особенности как исторического источника по изучению этнической истории кыргызского народа;
- выявлен ареал и специфика бытования санжыры у кочевых народов;
- раскрыта содержательная сущность санжыры;
- рассмотрено происхождение и родоплеменной состав кыргызского народа по материалам санжыры.

Практическая значимость исследования заключается в ее востребованности временем. Работа позволяет расширить и углубить научные представления о традиции бытования генеалогических преданий - санжыры у кыргызского народа.

Полученные результаты исследования раскрывают многие моменты и факты тесных этногенетических и этнокультурных связей, имевших место между кочевыми этносами, а также между номадами и земледельческими народами, дают возможность охарактеризовать степень их участия в истории и культуре того или иного этноса, государства и общества, помогают раскрыть новые страницы истории и культуры кыргызов и других кочевых народов Центральной Азии.

Основные положения, фактические данные и выводы могут быть использованы при создании обобщающих научно-теоретических трудов по отечественной истории, а также в качестве материала для спецкурсов и спецсеминаров учебно-педагогическом процессе в высших и средних профессиональных учебных заведениях.

THE RESUME

«A role sanjira in studying of history of Kyrgyzstan»

The dissertation on competition of a scientific degree of the candidate of historical sciences on a speciality 07.00.07 - Domestic history

Keywords: sanjira, oral national creativity, development, a tribe, a sort, statehood, ethnos.

From the moment of finding of the state independence by Kyrgyzstan the problem of studying of history of nomad tribes, ethnic processes, formations of the states and societies, including origins and formations of the Kirghiz ethnos on Tjan-Shang, became one of pressing questions of a historical science.

Last years in our country interest splash to sanjira - to genealogical legends is observed. It is completely not casual and caused by difficult processes in a society, reconsideration of a historical science as a whole and many other things circumstances. There were accessible earlier closed archival materials. The attention of scientists to a role of the person and separate sorts in historical process has amplified. All it causes to expand genealogical researches both on the scale of the country, and in separate regions.

In the research based on principles of objectivity and a historicism, such methods, as chronological and a method of the comparative analysis were used.

In the dissertation from a position of the historical analysis the role and a place sanjira in studying of history of Kyrgyzstan are in a complex investigated. Features sanjira and oral national creativity are allocated and studied.

On the basis of the big actual material with introduction in a scientific turn of new data, in the generalising and systematised kind the role sanjiri in history studying is considered. Formation processes sajjiri as special source on ethnic history of the people are analysed. The special attention is given sanjira as to object of historical researches.

Results of research can be used in the further scientific researches, and also lecture courses on domestic history.

The dissertation consists of the introduction, two heads, the conclusion and the bibliography